

Naplójegyzetek

1967.

Fiatal lányok fényképideáljának, fiatal férfiak jellemideáljának lenni: micsoda királyi ajándék a sorstól; ifjú szívekben élni, nemzedékeken át.

Kegyetlen árat kér érte a sors.

Ifjan kell meghalni; olyan ifjú arccal, mely még ábrándot fakaszthat; olyan hátrahagyott művel, amely még csupa lendület.

Ifjúságuk csak fiatalon meghalt költőknek van. Az idős kort ért írók ifjúkori művét elta- karja, néha a megsemmisítésig, az, amit később írtak.

Rimbaud életműve mögül egy szertelen kamasz hunyorog ránk. Verlaine-é mögül az a kopasz aggastyán, amelyennek halála évében megfestették.

Életük nagy korszakát, ifjúságuk néhány évét együtt töltötték. De Verlaine-t már ott sem ifjúkori arca és lírája képviseli.

Itt ülök asztalomnál hatvanöt évesen. Hogyan invitáljam körém ifjúkorom társait, ho- gyan hívjam őket életre a múltból?

Meg van, a szomszéd szobában az asztal, amelynél egykor szerény vacsorák közben Jó- zsef Attilának bort töltöttem. Alakját minden pillanatban oda tudom képzelni, még jellegze- tes fejfélrehajtását, kutató hunyorítását is látom. De milyen alakban üljek én magam vissza a régi helyemre? Képtelenség, hogy a hajdani alakban. Hisz ma is élek.

Képzeljük el, ötszáz év múlva is lesz nyoma korunk magyar irodalmának; lesz valami kézikönyv mindkettőnk fényképével. Ő, mint a fiatal Petőfi; én az öreg Aranynál is öre- gebben.

1943. szeptember 15.

József Attila haláláért mindnyájan vádolhatjuk magunkat. Legjobban azok, akik mást vádolnának. Akiken annyi a vád súlya, hogy másra kell hárítaniok. Bánt s mennyit engem is a lelkiismeret: nem tettem meg mindent. De ha Jolán a haszonélvezeti sír mellől még egy célzást tesz, teljesen felmentettnek érzem magam.

1945. július 5. csütörtök

Flórával le aztán Tihanyba. Várpalotán találkozás a hajmáskériekkel. Egy fiú meglöki barátságosan a kocsit, egy másik botot emelve sürgeti. A lakás: a két felső szoba tele papírhulladékkal, köztük J. A. s az én leveleimmel F.-hoz. Segítek neki a keresésben.

1946. április 14.

Veres Péterrel, Flórával, Borsos Sándorral Tihanyba. A ház – még züllöttebben, mint azelőtt. A kilincseket, az ablaktáblákat (a szakmai nyomok után ítélve) mes- teremberek távolították el. A földön heverő papíralombban én szegetem fel Flórával J. A. leveleit.

1959. február 17.

Flóra jóságát, nemeslelkűségét, önfeláldozását nem lehet megszokni.

Mert hisz – ha nem merem is bevallani még magamnak sem – van, amikor ingerrel is; amikor mások javára nyilvánul meg (s némiképp az én jóságtartalékkal is gazdálkodik).

Okosságát, műveltségét megszoktam.

Mert hisz ítélete számomra kedvező. Műveimet nem győzi dicsérni.

Főleg, ha „őszinte bírálatát” kérem.

Ha idéz egy-egy remek sort mástól, nyilván az fut át rajtam, öntudatlanul, hány sort tud tőlem. Milyen sokra tartja ezt meg ezt a könyvem!

Azt szeretném, azt várnám el, hogy egyre műveltebb s okosabb legyen.

S úgy értékeljen engem, mint eddig.

1960. január 10.

A Jókai Színházban hónapok óta játszanak egy színdarabot Gosztonyi János tollából. A főhős József Attila. Tragédiájának a három fő okozója a hiú irodalmi vezér, az álnok barát s a hűtlen kedves, még csak nem is József Jolán regénye, hanem a melodramák hagyományos receptje alapján. Költött nevekkkel. A darabot nem láttam. Amit olvastam, a kritika – Waldapfel Józsefét leszámítva – kedvezőtlen. Az a *Kortárs*-ban Hermann Istváné is. Ez így véd meg, illetve szolgáltat igazságot: „A Babits-ábrázolás és Illyés-ábrázolás legfeljebb mozzanatszerűen igaz”.

Eddig azt hittem, Babitsot érte a legtöbb mocsok ebben az országban. Úgy van. De már versenytársa vagyok, s elszorul a szívem az undortól, hogy elébe fogok vágni. Mert én nem bírom.

1961.

Flórába az első pillantásra olyan szerelmes lettem, hogy nem megforrósodott, hanem megfagyott a szívem.

Nős voltam ugyanis.

A pillantás előtt is már ismertem. De csak a hangjáról, s az is – Márta, Sárköziné később órákig beszélt, hogy milyen elragadó alt hang az – megejtett. Mert úgy történt, hogy sötétben találkoztunk.

Feleségem unokanővérével – aki aztán az én unokatestvéremhez, Ferenczy Sándorhoz ment feleségül – látogatóba jöttek hozzánk, hozzám, Rorschach-tesztet csinálni. De késtek, s nekem dolgom lévén, elindultam hazulról. Kint laktunk a Farkasréten, a hegyekben. A villamosmegálló előtt jöttek velem szemben Dósai Margit és ő. A decemberi alkonyatban épp csak alakjukat láttam.

Fordultam hát velük vissza. Így történt, hogy otthon, a szobámban a villanyt fölgyújtva láthattam először Flóra arcát és tekintetét. És kaptam szívembe azt a végzetes ütést.

*

Házasságom nem volt boldogtalan. Épp csak nem nekem való. Feleségem, Juvancz Irma, különbözeti érettségire előkészítő tanárom, a kiváló matematikus Juvancz Iréneusz leánya, szép, okos lány volt, önfeláldozó asszony lett. De előző évben én már – mert oly sötét hangulatba merültem – egész télen külön laktam, lent a Metropol nevű zugszállóban.

Mikor ürügy adódott, hogy Flórát viszontlássam, a Rókus Kórházban, mert megbetegedett – s ő a beszélgetés folyamán terveimről kérdezett, ezt a műköszőrüsséget említettem neki, kigyúlt szemmel hallgatta.

*

Bejön kopogtatás nélkül a szobámba. Kiviszi az asztról a csészéket. Írást mímelve szemem sarkából követem karcsú termete nesztelen haladását. Kimegy, halkan becsukja az ajtót, én meg csak bámulok a jelenség után. Ki ez? Mi ez?

*

Huszonegy éve élünk együtt. Ennek egy részét úgy, hogy otthoni munkánkra, evésre, hálásra csak egy szobánk volt, egy fekhelyünk. Huszonegy év kellett, hogy ráeszméljek a csodára, amit az összeismerkedésünk első pillanatától kerek szemmel kellett volna nézmem: külön lény.

De miért nem is figyeltem?

Végtagjaim közül a legfontosabban, a jobb kezemen áll meg legkevesebbszer a szemem. Azért, mert tökéletesen teszi a dolgát. Azért, mert – noha a tekintet legtöbbet feléje irányul – sose ő maga a gondom; hanem ujjaim közt a toll vagy a csavarhúzó, azaz még pontosabban: a toll hegye alatt a betű, a csavarhúzó végén a ki- vagy befelé forgó csavar.

Az első pillanattól fogva természetesnek vettem, hogy ilyen.

Nem; a második pillanattól fogva. Az első pillanatban belerendültem. Valóban villámcsapásszerű volt, ahogy látványát – rögtön egész lényét – magamba fogadtam.

Hanem ez a villámszerű ütés nem terített le. Nyilván átváltoztatott. Egy olyan régió lakójává emelt, ahol minden úgy és oly természetes, mint ő.

*

Ő maga formálta magát.

*

Húsz-huszonkét évesnek néztem, amikor megismerkedtünk.

Abból az emberfajtából való (testvéreivel együtt), amely arcra, munkára, kedélyre egyaránt bírja az időt. Apja kilencvenéves fővel tanulta a horvát igeragozást, mégpedig olyan fővel, amelyen csak igen közelről volt látható egy-két ősz szál is, a csupa feketésben. Mint gyermekeinek, neki is az volt az őszülés menete, ahogy szökéből átváltott a barna árnyalataira. Utolsó nyarának még esős napjain is lement úszni egyet a Balatonban a hegyi házból: le is, föl is, jó tízemeletnyi lépcsőn.

Huszonkét évesnek is azért néztem, mert kevesebbnek az egyszeregy nem engedte: már tanárnő volt, nyolcévi gimnázium, négy év egyetem.

*

Csak egyért nem bánám, ha életünkben megjelenének ezek a lapok.

Évente százszámra mennek át keze alatt tizennyolc-huszonkét éves diákok, diáklányok. Évente százszámra nevel kamaszokból felnőtteket.

*

A rendkívüli egyéniség első ismertetőjele, hogy nem személyével tűnik ki, hanem azzal, amit végez.

*

Már esztendők óta együtt éltünk, amikor megkérdeztem tőle, a neki címzett levelek átadásakor:

- Miért teszi ez is a neved elé, hogy dr.?
- Orvosnak gondol. Beteget vizsgálunk mi is.
- De mintha az Athenaeum egy régibb fedőlapján is láttam volna a neved mellett ezt a dr.-t. Doktorátusod van?

Várt a válasszal; pontosan addig, míg az arcára futott pirosság vissza nem húzódott.

- Orvos vagy?
- Nem.
- Hanem?

A pirosság újabb dagály-apály benyomulása után:

- Filozófiából doktoráltam.

*

- Elolvastam a disszertációd.
- Ne inkább.
- Hogy sose láttam! Eldugtad? Mind? Hisz nyilván ki is nyomtatták! Hány példányban? Ezen mi a takargatnivaló? Egy legalább ott lehetne a kedves könyveid közt. (Ezeket a könyvszekrénye alján külön őrzi.)

- Volt több példányom is.
- Hol vannak?

Ismerem az oldalról fölfelé irányított pillantását a sarokba szorított vállatásnak. Abbahagytam.

*

A nő, aki életemnek a gyökérzete lett, akinek birtoklásáért ma is küzdök, nekem gyermeket adott, olyan arcvonásokkal, amelyek – mint mikor az ember hajnalban néz tükörbe – jobbagyságba tört besenyő néptörzsekkel kényszerített szembenézésre és állásfoglalásra.

Ennek a nőnek házában – a szüleitől örökölt lakásban – lakom itt is, Budán. Ez a nő főz rám, ő foltozza a fehéreneműmet, ő intézi a gépírást, a levelezésem. Könyveimbe írt dedikációk egy része az ő kezétől származik: kézírásunk véletlenül olyan hasonló. Nincs olyan emberi vágyam, amit ne teljesítene.

Az egyetlen nő, akinek keresztnevét nem írhatom versbe. Korosztályom legnevesebb költője tette rá kezét.

*

Jobban – főleg kitartóbban – úszik, mint én. De egypár napja elmarad. A parttól valamivel beljebb hínármező van keletkezőben. El tudunk már haladni közte. De ő még egyre tépi.

- Hagyd már. Gyönyörűen elférünk.
- Egymás mellett is, nemcsak egymás mögött.
- Úszni kezd, de úsztában is kihúz egy-egyét, mégpedig jó mélyre lenyúlva, hogy alapos munkát végezzen.

Úszni imád, de a napot nehezen állja. Alig vagyunk kint a nagy vízen, fordulhat vissza.

De közben irtja megint csak a gyomot.

Lehozom a nyeles sarlót, kedvem ellenére is, de jó érzéssel is. Számára tölem ilyesmi a virágcsokor. Negyedóra alatt többet irtok, mint ő két nap alatt.

S ezzel ide csődítjük a hétvégi autós tábort, ami után éppoly szokásos nyom marad, akár a gulyadeleltetés, a ménesítetés vagy az állatvásár után, csak ennek – kevésbé használható – anyaga: üres konzervdoboz, foltos papírtálca, összegyűrt zacskó, a vízen cigarettavég, lerágott csont, csutka, dinnyehéj, kukoricacséve és kéklő olajtérkép, a csetres edény s benzineskanna öblítésének emlékei.

Közösségi alapösztönömet ez egy kicsit gyengébb lángra csavarja, s ennek hangot is adok. Igazat kapok, teljes mértékben; az utasítás közben, hogy merre jártasam meg még a sarlót.

S másnap megint egyedül érkezem a nyílt vízre. Ott dolgozik a reménytelenül óriási hínártábla szélén.

*

Nem ismeri a fáradtság fájdalmát. A túlságosan igénybe vett izmok úgynevezett tejsavat termelnek; ennek kínzó jelenléte figyelmezteti a testünket, hogy elég az erőfeszítésből. Ezt a mindnyájunknak oly ismerős érzést nem ismerte ő; emlékezete szerint, már kora kislánykorában sem. Nemcsak a testi munkát bírta hajnaltól éjjelig, megállás és evés-ivás nélkül akár, hanem a szellemi is: a tanulást, később a dolgozatok átnézését, még később a nyomdai levonatok korrigálását. Hogy ereje végére ért, arra legfeljebb mások figyelmeztethették, látva a sápadtságát, meg ahogy szemhéja a pislogásnál való lehunyást egy pillanattal megtoldta, így lopva magának egy kis magánpihenést.

Szerintem – ellentétben az ő hitével – ez nem testi adottsága volt, nem örökletes tulajdonság. Vagy valóban közvetve, mint a valóban örökölt – mert édesanyjában is meglevő – szerénységnek és állhatatosságnak eredménye; olyanfajta gyümölcse, melyről ő maga sem adott számot. Ez a kettő – a szerénység és állhatatosság – együtt forogva, főleg szünetlenül együtt forogva, a legjobb áramfejlesztője az akarat erőnek. Ha némán történik – végül valóban született jellemvonásnak tetszik.

De hogy mégsem az volt, hanem önfegyelműzés, azt épp az árulta el, akkor, amikor valóban egy-egy alaptulajdonsága nyilvánult meg. Ősz felé, tél elején, szinte naponként megesett köztünk ilyenfajta mondatcsere:

– Nem fázol?

– Nem.

– De hisz remegsz.

– Mindjárt elmúlik – mondta, de úgy, mint akit játékában vagy gondolatában zavarnak.

– Hogy múlna el? A hideg itt kint csak fokozódni fog!

– Megszokom – aztán szinte kislányos ravaszdisággal: – Hadd szokjam meg egy kicsit.

Így volt az evéssel is:

– Nem vagy éhes?

– De.

– Bemegyünk valahova.

– Majd otthon.

– Mikor lesz az?!

S megint a rajtakapott, a beismerésre kényszerített kislány zavarával a mosolya mögött:

– Legyünk még éhesebbek.

*

Kíváncsi volt?

Nem az. Hisz nagyon is tapintatos és zárkózott volt. Az intézeten kívül, ahol a kérdés a mesterségéhez tartozott, semmi sem volt idegenebb tőle, mint más dolgainak firtatása.

Tudásvággal és részvétérzéssel volt tele, ősz hajszálai jelentkezésekor is oly kimeríthetetlenül, mint diáklány korában.

*

Augusztus van, a tó óriási víztömege óriási, szárazra sült rétet nyaldos hasztalanul; a víztől húsz centire már sárga a fű.

Kilépünk a vízből, köpenyünk alatt levetjük a nedves fürdőruhát. Azonnal ki is csavarjuk. Én a vízbe csavarom.

– A fűre csavard.

Ennek húsz éve. Nem tudja, hogy azóta minden közös – reggeli – úzásunk után azonmód fölidéződik bennem az a hajdani reggel.

Azóta is mindig – mindenütt – valami növényre csavarja a fürdőruháját.

*

Az egész család ilyen.

Néhány évvel idősebb testvérnénje a kertben a terjedelmes borókabokor mögött kapál valamit. Egy szál erdei ciklámen.

– De hisz itt senki se látja.

– De ha az meg az árnyéket szereti!

*

Cserépkályhát csináltattunk a vidéki házba, régi, zöld színű cserepekből. Ahol ezeket a kályhás összeillesztette, ujjnyi vastagon kisárgállott az agyag. Ez elkerülhetetlen – a kályhás hozott kis zöld festéket, amivel azokat a kirívó vonalakat be lehet illeszteni a cserepek fűszínébe, de a festést (mert az agyag akkor még nem száradt meg) ránk bízta. A kályha a sarokban áll. A festést Flóra végezte – örömet leli az ilyesmiben –, s mind azon volt, hogy minél több cserépközt beecseteljen a fal felé eső részen is. Nyugtalanná tette a tudat, hogy leghátul – hiába – nem ért oda, maradtak festetlen cserépközök.

Ez most történt, a héten, 1961. április végén.

Ilyen volt megismerkedésünk idején is. Nem a látszatra adott; annál sokkal nagyobb gondja volt akár az ilyen fal felőli részek képe. Még az sem foglalkoztatta különösen, ha a látszat ellene szólt.

Elég jómódúak voltak, de nem öltözködött divatosan. Mércéje az volt, hogy a villamos- – amin bejárt az egyetemre – pótkocsi női utasai közé illeszkedjék, ott se, de másutt se álljon meg rajta a szem. Sem a ruhája miatt, sem más miatt.

Mikor ledoktorált, tézisét, amely igen érdekes volt – filozófiából doktorált, s egy nálunk ismeretlen franciát, Guyau-t, mutatott be –, az egyetemi szabály szerint ki

kellett nyomtatni. Amit hivatalosan be kellett nyújtania példányt, benyújtotta, a többit elrejtette.

A külszínre mintha neki magának sem lett volna szeme. Pedig nagyon is törődött magával. Mikor már együtt éltünk, összecsiszolódásunk egyik akadályja az volt, hogy lefekvés előtt – bármilyen kezdetleges körülmények közt voltunk is, a dunántúli s alföldi parasztházakban, svájci és dél-francia szállodák legolcsóbb padlásszobájában – félórát töltött azzal, hogy – nemegyszer fagyasztó hidegben – tetőtől talpig, ha csak egy lavórban is, lemosakodott, s alsóneműjét, harisnyáját is kimosta. Erre adott, minden vonatkozásban; de mondhatni, csak erre, s ezt észrevenni tekintet kellett. Ahogy másnapos hajszálakat csillogtató pulóvere nyakán egy ujjnyi fehér mutatta, hogy alul minden patyolattiszta, hallgatag, hűvös viselkedésben is csak egy-egy gesztus árulta el alatta az érzelmek tengerviharzását, a szenvedély kék lángú hevét.

Szerencsére ezek a jelek oly összhangban voltak egymással, hogy – a trigonometria pontjaihoz hasonlóan – kettő-három is egész táj fölvevésére volt alkalmas. Az emberek még nem tudták, miért, de sokan már két-három szó után rajongásig megszerették Flórát.

*

Süldő lány koráról, neveltetéséről nem sokat tudok. Később, mikor Svájcban jártunk, megnéztük a Jungfrau lábánál Interlakenben: Grindelwaldban azt az intézetet, ahol tizennégy évesen némettudását tökéletesítette. Mert persze német kisasszony – emlékezete derengése szerint mindig volt a szülői házban. Grindelwald havasok övezte édenkertjének emlékezetébe mind a mai napig bele-belevillan a lazacebéd.

*

Neveltetésében mégsem a szellemi leckék voltak leghatékonyabbak; a gyakorlatiak. Helyesebben, amik nem is leckének készültek.

*

Ebédlőnk nincs, hallunk se. Barátainkat a konyhába ültetjük, a kevésbé bizalmasokat Ika szobájába, melyben persze ilyenkor egyet-mást álcázunk. Az ágyát – régi divatos biedermeier ágy – nem lehet. (Összesen két szobánk van; Ikáé, és az a nagy, melyet a mi kettőnk szobájából csináltunk.)

A bútorok a konyhában is ízlésesek, régiek: a tálaló parasztbarokk, a primitív kis edénytartó kaszli olasz reneszánsz.

Mindennek, ami az evéshez tartozik, kínosan tisztának kell lennie. Magában az étkezésben azonban semmi etikett. A halat a rendes kés-villa készlettel esszük, mert más nincs. Pusztán pedig ezért halkést venni: ostobaság volna.

*

Apjuk bíró volt, több idegen nyelven is tanulmányozta a jogot. A liberális kor gyermekeként azt hitte, hogy pontosan megalkotott törvények pontos betartásával tökéletes lesz a világ. Villamoson, ha nem jött a kalauz, pedig ők már célnál voltak, addig nem szállt le – vagyis addig állatta a kocsit –, amíg át nem adhatta a kalauznak a viteldíjat, mind a hatuk után. Az ilyesmi, ha évente csak négyszer-ötször esik is meg, a gyermek lelkébe örök reflexnek íródik be.

Ahogy az én kamasz lelkem reflexein annak a pillanatnak boldogságérzete is alakított egyet, mégpedig úgy látszik, szintén örökre, amidőn jegyváltás nélkül sikerült megtennem egy-egy villamosutat, nemegyszer pusztán ezért a lépcsőn csüngve. Még ma is erőt kell vennem rajta, főleg ha a kalauz leszállásom előtt jelentkezik. Noha az anyagiakat nézve a dolog teljesen közömbös. A viteldíj semmi-ség, s nekem van pénzem.

A mi ancien régime-ünkben nem volt teljesen közömbös. Noha a vége felé egy jegy ára épp csak takarékosági gondom lehetett (s nem szűkösségi), a potyázás lehetősége apró diadalmámort villantott belém. Főleg ha kettesben utaztunk. Előfordult, hogy már majdnem állt a kocsi, s én az ajtón kívül voltam, midőn Flóra egy mosolygó pillantásának hatására, amelyben azonban a helytelenítés fejszóválása is benne volt, hátrafordultam, oda kértem a kalauzt, s a lépcsőn lógók nem kis megörökönyödésére egy hosszú karnyújtással átadtam neki a jegy árát, mondhatni már a szárazföldről.

*

A bíró úr hipochonder volt, ám rokonszenves kollektív érzéssel. Nem csak a maga egészségét féltette. Azt lehetne mondani, hogy másokét még jobban féltette, mert hisz azokról szükségszerűen több szót ejtett. Az idegeneket még meg kellett győzni az egészségüket fenyegető betegségjelekről; saját magát már nem.

Gyönyörű házi patikája volt. A család minden nyár elején leköltözött a balatoni házba. Gondolhatni, mennyi csomaggal, a vasúti fülke padja alatt, fölött, mellett, a poggyásztartóban, a hálóban. A legféltettebbeket az öregúr egész úton a térdén őrizte. Saját készítményű jókora ládika volt ez. Dallamos kocogás hallatszott belőle: az egymáshoz ütődő fémdobozoké és üvegecskéké; és még dallamosabb hangok: a dobozokban és üvegecskékből rejlő, darabos és folyékony orvosszereké.

1974. január 14.

Vágó Márta visszaemlékezése a *Kritika*-ban. Lenyűgöző, majd megborzongató. A plüssbútoros albérlet; az elkésett, a menekülésszerű együttlét a sivár, nyirkos ágyban. Amit rólam rosszat ír, nyomban elhiszem (annyi még a dac: a gőg bennem?). Nem bízom a saját memóriámban, de egy-két tévedése bizonyos. Mannheim Károly látogatásakor még ott voltam a Donáti utcában: Mannheim megdicsért a *jeunesse dorée – jeunesse ferrée* fogalmazásomért. (Ezt a hiúságom őriz.) Aztán: olvasásra kínáltam a verseimet, társaságban, én! (Még barátaimnak is ritkán, még megmutatni is alig.) S hogy már akkor a *Nyugat* szerkesztője akartam lenni, Osvát életében! Márta későbbi érzelmeit vetíti vissza. Még azután is (amikor lementem Cecére) váltottunk levelet. Írást közvetített tőlem (a fejfákról) Supka lapjába.

1974. február 14.

Illés Béla 1954-ből kelt levele Révaihoz: miért nem hívták meg József Attilát a szovjet írókongresszusra még harmadikul sem? Nagy Lajos mellé s mellém. Kun Bélával s Zsdanovval folyt erről tárgyalás, többször is, de „József Attila neve egyetlenegyszer sem merült föl”. Kun Béla – írja Illés – „Nagy Lajossal és Illyés Gyulával megérkezésük első napján találkozott (az én lakásomon) – minden s mindenki iránt érdeklődött, József Attiláról akkor sem esett szó”.

Emlékezetem nekem is hézagos, de egy-egy mellékkörülmény néha védőbukorokban őrzi a múlt töredékeit. Kun Béla azon a számomra nem egy meglepetés miatt is emlékezetes találkozáson (nem ismertem meg azonnal Kun Bélát) nemcsak hogy megemlítette József Attilát, hanem „tehetséges ember”-nek nevezte. A beszélgetésnek ezen a pontján már tudtam, hogy ki az, aki a szót dirigálja. Írókról beszélt, illetve jellemzett. Nagyrészt olyanokat, akiket személyesen ismert, nem népbiztos, hanem hajdani újságíró korából – íróasztala a Kosztolányiéval szemben állt. Kivételt kettővel tett (akit nem ismert személyesen), Szabó Lőrincel és éppen József Attilával. Az, amit az utóbbiról mondott, azért lepett meg s ragadt meg fejemben, mert igen tárgyilagosnak hangzott abban a szobában.

Kosztolányinak, Szabó Lőrincnek elmondtam, amit (jót) Kun Béla róluk mondott, Babitsnak átadtam a nyírfagyökér dohánydobozt, melyet Illés Béla küldött neki. Arra nem emlékszem, hogy József Attilának átadtam-e a hírt Kun Béla véleményéről. Ez az én moszkvai utam szakította meg igen hosszú időre (halála előtti időig) a baráti viszonyt köztünk. Ez akkortájt volt a legmeghittebb.

Mialatt én kint voltam, cikket írt s akart közölni arról, hogy személyemben méltatlant hívtak meg az orosz írók: mert csak külsőleg vagyok forradalmár, valójában fajvédő, azaz fasiszta vagyok. Ezt én nem láttam (a hagyatékban meg kell lennie, hacsak Sándor Pál nem semmisítette meg ezt is). Szabó Lőrinc és Zilahy szerint egyformán rossz – ha ugyan nem veszélyes – gondolatokat ébreszthetett az orosz és a magyar hatóságokban. A *Magyarország*-ban így nem adtak helyet neki, sőt Lőrinc telefonon értesítette Mucát, hogy Attila tán máshova is elviszi a cikket, beszéljen vele. A cikk valóban Márianál is megfordult, de végül az *Újság*-ban sem jelent meg, sőt a *Népszavá*-ban sem.

Rosszul működik az agyam, hogy ettől fogva nem érintkeztünk. Van még olyan segítőtje emlékezőképességünknek, mint a hiúságunk? Elöttem a kép: Attila vidáman boncolja a *Nizsnij* című versemet; karmozdulatát is látom, ahogy citálja (ezt nevetve): „háttal Ázsia felé”. Ez pedig csak az orosz út után történhetett, mert hisz a vers egy nizsnij-novgorodi pillanatot ábrázol. De ez a jó együttlét csak átmeneti lehetett mégis. A Sallai-Fürst kivégzése elleni röpirat perében mint közös vádlottak tán két alkalommal is együtt vártuk a fellebbezési tárgyalást, de a váróhelyiség más-más sarkában. Ő Zsolt Béla körében állt, oda pedig én már csak azért sem mehettem, mert Zsolttal akkor már nem voltam beszélő viszonyban.

Volt még egy hasonlóan fájdalmas – akkor kínos – találkozásunk. Bartók vígadóbeli hangversenyének végén. A földszintre vezető széles díszlépcső egyik szárnyának tetejéről megindulva őt pillantottam meg a másik lépcsőszárny tetején. Ő is észrevett. Ha együtt haladunk a tömeggel, a két lépcsőszárny tövénél természetesen találkozzunk. Akkoriban már elég éles vitahangok csattantak arról, nacionalizmus-e a magyar nép biológiai elgyengüléséről, pusztulásáról beszélni. Kölcsönösen úgy tettünk, mintha nem akadt volna össze a pillantásunk.

1974. március 30.

Azt olvasom (abba olvasok bele), amit a véletlen asztalomra vet. A padlástérbe épített könyvtárszobába Flóra egyik tanítványa (és lelki védence), Fekete Viola (Lajos lánya) segítette fölhozni, és ő rendezte el a könyveket. Kettőt kölcsönkért,

most visszahozta (s lelkét újabb baráti beszélgetésre). Az olvasnivalók tetejére tettem: Baktay Ervin: *Szanátana Dhárma* és Márai: *Napló, 1958-1967*.

Baktay könyve olvasatlanul (újraelolvasatlanul) is hosszú gondolatsort ébreszt, kavargó emléksort. Magáról a szerzőről. A szerzővel kapcsolatban. Olyan emléksort nyit meg, amelyben az ő alakja voltaképp csak – menetindító. Elegáns, kellemes modorú volt, jó termetű, szép arcú, művelt (a tudós fokozatáig), írónak jó nevű, már-már legendás hírű (Indiában is élt)! Az írók lillafüredi találkozásán (1933-ban) egy hozzá illő, feltűnően szép arcú és termetű (Flóra – későbbi – emléke szerint „királynői” megjelenésű), kevés szavú fiatalasszony társaságában járt a termekben és a sétahelyen – ő hozta oda? s vitte el a közszereplés teréről. Mártának hívták. Hozzá írta József Attila az *Óda*-t. Ez a közszereplése is ilyen villanásszerű volt, ilyen zárt ajkú. Véletlen hozta, hogy a mi látóterünkben később is fölmerült. Flóra egyik tanítványának, a későbbi munkatársának és jó barátnőjének, Szigeti Borinak elvált apja vette másodházasságban feleségül, nem sikeresen. Az asszony rövidesen betegeskedni is kezdett, sok szenvedés után rákban halt meg, hatvanadik éve körül. (Judit, Jolán és a „Mama” is rákban halt meg.)

Elég szeszélyes kanyarú emlékfonal. Még egy szálát hadd ágaztassak belőle.

Az *Óda* volt az utolsó vers (emlékezetem szerint), amelyet József Attila szájából hallottam. A mellékkörülmények védték meg fejemben az idő koptatása ellen ezt az emlékindát: kora délelőtt a Nádor utcában föl-alá járva hallgatom a verset, akkori hivatalom (a Phoenix biztosító) házfala mentén, ahonnan – a lármás hivatali szobából – néhány percre valami ürüggyel kiléphettem. Ez arra a további fonálkötésre jogosítja az emlékeztet, hogy 1933 nyarán még lakáslátogató viszonyban is voltunk: helyzetünkhöz mért vacsorával ünnepeltük meg, hogy az *Óda* a *Nyugat*-ban jelent meg, első versként a Babits ellen írt szomorú pamflet okozta feszültség föloldásául, amelyet az én kínosan (s mint kiderült), fölöslegesen méricskélt bírálatom (a *Külvárosi éj*-ről) is szolgált. Babits nagylelkűbb (tágabb horizontú) volt, mint magunk is gondoltuk.

1974. május 1.

A *késel* szót a magyar fül kétféleképpen értheti. Úgy, hogy te késlekedsz, és úgy, hogy ő bicskáz.

Képzeljük el, hogy először halljuk a hatalmasan zengő sort, és értsük benne ezt a *késel* szót a bicskázás jelentésében.

Régi dicsőségünk hol késel az éji homályban?

József Attilával üztünk ilyen agyakrobatikákat. Az ő állandóan villogó elméje egyre-másra pattantotta ki még a diákos tréfákat is. Így ezt az iménti sort is. Vagy csak átvette? és eltette fejének abban a zsúfolt raktárába, ahol a betéve tudott versek és szövegek töméntelen mennyiségét őrizte? Csak jókedvére emlékszem. Ahogy a járdán, ahol addig karonfogva mentünk, hirtelen szembefordult velem, és klasszikus ünnepélyességgel beleskandálta a magasságba a súlyos hexametert, majd robbanásszerűen elnevette magát, karját ismét karfogásra nyújtva. Nevetésén, vidám mozdulatain, az ilyen mellékesnek tetsző mozzanatokon át tudnám fölidézni annak a kornak súlyos valóságát is.

A múltidézések tóga-stílusában összeroppannának ezek az emlékek. Holott mit érnek – mint mondhatnak –, ha nincs arcukon az élet röpke színe?

De valóban mindig olyan vidám volt ő? Igen. Másnak alig lehetett látni. És mégsem volt vidám. Ha utcán, ha kávéházban találkoztunk, megesett, hogy nem vette észre a közeledésemet. Vonásai ilyenkor feszültek voltak; homlokán a szemöldökizmok jellegzetes ómega betűje megmélyedett; szája körül az a keménység: mint aki fogait összeharapja. Egy kávéházban egyszer a nagy utcai ablaknál ülve várt rám. Előtte haladtam el a járdán; azt hittem, beteg, oly szigorúan meredt az üres asztalra. De bent már a mosolynak és a tekintetnek azzal a derűjével lépett elém, mint kinek sürgetően boldog közlendője van.

Udvarias volt a világ iránt. Ruháját, cipőjét, akkor is, ha nem rá szabták, kifogástalanul tisztán, gondozottan tartotta, így arcvonásait is. Láttam valaha borotválatlanul, kócosan? Nem emlékszem. A zsebében hordott holmija közt is rendet tartott. A szép, a kezet gyönyörködtető íróeszköz nekem is gyengém volt. Az első kicserélhető betétes rugós-nyomós Parker ceruzát az ő ujjai közül vettem ki sóváran, hogy megbámuljam. Irattáskája sem olyan tövel-heggyel összehányt, mint a legtöbbünké. Szépen elosztva sorakoztak benne a könyvek, a füzetek.

Aki csak fölületesen ismerte, azt hihette: kelleti magát, hízeleg; törleszkedik! De van ártatlanabb (s ösztönösen őszintébb), mint ahogy némely védtelen állatkölyök ölünkbe fészkei magát, esengi szinte a simogatást? Ahogy a csecsemők is ösztönös mosollyal, karnyújtogatással akarják lefegyverezni a följük hajló idegen világot.

Egyik napról a másikra változott meg ez a mindenki Attilája, ez a világ árvája. Vagy csak a mi kettőnk viszonyában lett hirtelen változás? Mert nézzem csak, hogy az emlékezetnek e csupa derű filmkockái után milyen képek forognak hirtelen elém? Vádlott-társak voltunk, nemzetgyalázási perben (a Sallai- és Fürst-röpirat folyamányaként). Több föllebbezésre, több tárgyalásra kaptunk egyszerre idézést. A bírósági várószobában épp csak biccentettünk egymás felé; meglehet, hogy 1934 után azt sem. Az ok az én moszkvai utam volt; az ő számára. Számomra az a cikk, amit ő erről az én kintlétem alatt itthon akart közölni. Ezt is, azt is tíz perc alatt helyére tehetjük volna. Halála előtt, Szárszóra indulása előestéjén tettük meg, a Siesta Szanatóriumban. A mosoly és a sírás görcsei percnyi szünet nélkül változtak akkor az arcán órák hosszat.

1974. május 9.

Ragyog kint a tavasz, ide tűz íróasztalomra a nap, mint langyos fürdőbe, úgy ejtegetem bele a fejem, a pillazáró nyugtatók súlyával.

A depresszió igazi átka a túlérzékenység. Nemcsak a pillanat tűszúrásai lesznek dárdadöfések. A múltból éppannyi támadás jó.

Lőrinc bőröndjét nem nyitottam ki még. Évekkel ezelőtt Flóra leírta – Ika számára hagyatéki olvasmányul – emlékeit József Attiláról. „Nem fogom elolvasni”, mondtam, nemcsak azért, mert őszintesége zavartalan működését akartam segíteni; zavar, ami titok lehet. Nyilván, mert a magam titkainak is biztonságot igényelek – ezért dúlt föl X. Y. hátam mögötti kutatása Ozorán, Dombóváron, még Párisban is a rokonoknál és ismerősöknél.

1974. július 16.

Domokos Mátyás ide küldte az *Ingyen lakoma* új anyagát. Két – többkilós – kötet. Levelében: vegyük be az annak idején Veres Péterről írt, túl szigorú bírálatot is.

De akkor vegyük be azt is, amit József Attiláról írtam 1932-ben. Azt nem írhatom most mellé, mi is volt annak a bírálóknak légköre és célja. A *Nyugat* számára készült; addig ott József Attila ismert Babits-ellenes pamfletje óta semmi nem jelent meg tőle. Az én bírálatom ezt akarta megtörni; előkészíteni, hogy József Attila ismét dolgozzon oda is, béküljön ki Babitscsal. Ennek eredménye volt, hogy az *Óda* valóban Babits szerkesztette *Nyugat*-ban jelent meg. A bírálatot József Attila előzően is ismerte; helyeselte.

1974. október 3.

Ignotus Pál volt József Attila igazi mecénása. Hatvany Lajos igazán csak a *Nincsen apám* költőjét kedvelte, a Naturburschot, a Petőfi-hangút. Amit Sértő Kálmánban is sejteni vélte. Komoly formában később egyáltalán nem támogatta, legkevesbé a *Nagyon fáj* idején nem, hisz akkor már nem is volt Magyarországon.

Ignotus épp fejlődése felső szakaszain támogatta József Attilát, nemcsak – amit följegyeztek – megértéssel, biztatással, szeretettel, hanem ténylegesen is: anyagi gondoskodással. Ő akarta álláshoz juttatni, kölcsönöket adott neki, pengősöket ugyan, de azt bármikor; a Káplár utcai lakást is ő szerezte s szervezte volna meg, a magáé mellett. Az anyagilag „komoly” mecénás – a kellően szintén nem méltatott – Hatvany Bertalan volt – százakra rúgott a szanatóriumi költség – de azt is Ignotus szerezte és szervezte, amíg lehetett. Hogy a beteg megmentéséül a házasság Flórával megtörténjék, abban a tervben ő is segített volna. Az urbánus-népies vitában vele volt a legkeservesebb ellentétem, de – valahányszor Londonban jártunk, sértődés meg magyarázkodás származott abból, hogy nem hozzá szálltunk, Flórával, aztán Ikával. Ha meg ő Pestre jött: még aznap este vacsora nálunk. Bár azokat az esztendőket ritkán s röviden – fájdalmas-tréfás bólintgatással – emlegettük, mi ketten. A lényeg világos volt, de oly árnyalatos, hogy szóbaönthetetlen.

1974. október 17.

Baráti jóakarát. Kora délelőtt föl hív Bányász György, volt iskolatársam. Most olvasta el Fábrián Dániel könyvét József Attiláról – siessek megvenni, az Írók boltjában még kapható. De a véget ő maga is szívesen fölolvassa. Azt tagolja igen hangsúlyozottan a telefonba, hogy József Attila halálát közvetlenül én okoztam; 1937 nyarán egy kávéházi társaságból együtt távoztam Flórával: József Attila ettől esett abba a szomorúságba, amelyből nem tudott talpra állni. „Mit fogsz erre válaszolni?”

Csak ide írom le: 1934 tavaszától József Attilát csak 1937 októberében láttam viszont; 1937 nyarán egyáltalán nem találkoztam József Attilával, legkevesbé Flóra társaságában – mert Flórával sem.

És: még Fábrián Dániel is jóakaró okfejtő, még Bányász György jóakaró hírközlő. De bennem a visszhang: kivándorolni a „köztudat”-ból; az életből.

Mert hisz a cáfolat volna az igazi megaláztatás; ha ilyen hangokra válaszolva mondanánk el, hogy József Attila megmentésére én is egyetértettem azzal, hogy Flóra hozzámegy feleségül; ahogy ezt ő nyilván részletesebben is leírta az évekkel ezelőtt kelt jegyzeteiben (melyeket én máig nem kértem el olvasásra).

1974. december 8.

Fájdalmas életút József Attiláé; az elmaradt méltánylás miatt. De bántalom, írói támadás, kartársi legyalázás – leszámítva a moszkvai mondatot – megkímélte.

A különbség köztünk: rám záporoztak. Mintegy természetadtán. Hiszen még az ő részéről is.

Boldogan írnék barátságunk zavartalan idejéről. De – nem kérkedés lenne? Nem enyhe farizeuskodás? A teljes igazság megváltozatlanul nagy írói teljesítményt kívánna.

1975. április 11.

Szépérvék és szadizmus mintha egy agysejtben lakna. A ma lenne hetvenéves József Attilát azok a cikkek ünneplik leglendületesebben, leghatásosabban (legolvasmányosabban), amelyek még Babitsot is a fő – s mintegy tudatos, mert bosszúálló – elveszejtői közé sorolhatják (mint Z. szinte szürcsölve, ezúttal is, a mai *Népszabadság*-ban). Aki József Attilát esztendőkön át támogatta, s végül, mondhatni, a főszínen tartani próbálta, olykor még lakását megosztva vele: annak, Ignotus Pálnak a nevét sem ejti ki senki, ezúttal sem.

A szakszervezetek, a szociáldemokrata párt többmilliós vagyonnal rendelkeztek, lapjai, folyóiratai voltak, népes szerkesztőségek, kiadóvállalata százezres költséggel, szellemileg tájékozott vezető rétege – Mónus, Faragó László, Kéthly, Szakasits stb. stb. Mivel „figurájuk” nekik többé nincs, épp mivel nem él „szellemi alakjuk” sem, azért fogja osztani a szellemi szadizmusnak a jó meleg vért Babits mindaddig, amíg csak él, szellemileg is. Itt a logika sem számít. Hatvány Lajos (s nem Bertalan!) a „mecénási” dicsfényben támogatta a költőt, aki ugyanakkor „éhen tengett”.

Bármily szégyenletes elgondolni is: Petőfinek fele akkora volna a „tömeghatása”, ha nem Segesvárnál, lándzsától, hanem négy hét múlva Viddinben hal meg, kolerában, dinnyétől, ami ott a kimenekült honvédokat táplálta és ölte, kegyetlenebbül, mint a kozák.

1975. május 10.

Létbizonytalanságban, kínzó örömeiségben, egyetlen jó öltözetében (melyet Tompa Kálmántól előbb kölcsönbe, majd ajándékba kapott), Szabó Lőrinc a rossz idegzetét csitítandó országfutó volt, menetrendek és randevúk foglya. Folyton az órát nézte. Egy gyönyörű (ugyancsak ajándék) karórán, amely azt is mutatta, hogy hányadika van, és hogy a hét milyen napja. Ezt, mint mindent, mindenkinek elmagyarázta nem kérkedés nélkül. Mindenki, még napi (percnyi) támogatóiban is szívbeli (s így ugyancsak megtévesztő) irigységet keltve.

Minden másképp van, főleg az emlékezetben, különösen a még friss keletüben.

József Attilának is volt egy bámulatos önműködő ceruzája, Waterman. (Nyilván ugyancsak ajándék.) Nem csavarással, hanem gombnyomással ugratta ki s ugratta vissza a belét. Ragyogva szedte szét, hogy megmagyarázza. A Japánban, a térre nyíló nagy ablakban, ahol már délelőtt kedvére ült, s ahova én két hivatali loholni-való közt (a MABI-ügyeket intéztem) nyugtalanul – mert a cég ügynökei meglát-hattak – töltöttem egy-egy negyedórát, legtöbbször zilált körülményeinek meghallgatásában, de lám – ez a *valóságos* (mert hisz tárgyyszerű) emlék – az akkor új találmányú ceruza sóvár szemlélésében, kipróbálásában.

1975. június 9.

A valóságban
igazság egyre más van...

Esőben, lucsokban rohantam a Japán kávéház előtt, elintézendő akták kilóival. Ötpercnyi késésem miatt is megrótt a főnök, ha csak egy pillantással is. A nagy kirakablak mögött Nagy Lajos cigarettázva sakkozott Fenyővel, akinek a sakktáblája mellett ott volt a kéziratpapír, megkezdett verssel. Két lépés között oda-odaírt egy sort, a tél kínjairól. Lajos is arról írt. Délután is, amikor ismét arra caplattam, egy másik nagy főnök elé, szintén ott ültek, esetleg mással sakkozva vagy vitázva. A nyomor ábrázolásáról a magukéét is beleértve. Ez a nyomor hiteles volt, nemcsak irodalmi. Néha, észrevéve az üdvözlésemet, élénk taglejtésekkel behívtak. Hogy kölcsönkérjenek még egy kávéra-, zsömlérelvőt. Az volt gyakran az ebédjük is.

1975. június 23.

Könyvhirdetésben: Vágó Márta könyve. Elolvassam? A közölt részletekből – meg a kihagyottakból – kiáradt már az ellenszenv. Ez is csak fölzaklatással végződne. S amit mondhatnék, oly árnyalatos, egész könyv kellene hozzá. Azt megírni pedig – egyebek közt – tisztességtelen versenynek is érzem, hiszen csak én beszélnek benne, s nem József Attila is.

1975. július 19.

Hallott valaki engem valaha magántársaságban versemet szavalni, vagy csak fölolvassni is? Csak néztem a boldogságot Lőrinc arcán, ahogy már egy célzásra csinálni tudta. (A múlt héten a rádiósokkal külön alkudozás volt, hogy a műsor végén legalább fölolvassak egy – a műsor témájába vágó – verset.) József Attila kéretlenül is mondta a magáét, szépen, külön ízt adva nekik a hanggal is – megéreztetve, hogy már szinte az ihlete is auditív volt. (Akár Babitsé.) Ő minden versét betéve tudta, a volt s lehető variánsokkal. (Másoktól is tömérdeket tudott.)

Gyuszi megvette s nyári olvasmányul (holnapután indulunk Tihanyba) ideadta Flórának Vágó Márta könyvét József Attiláról. Miért húzódozom az elolvasásától? Holott azok az idők máig kedvesek – még együtt volt az „együttes”, jó elemben.

Ezt az elemet Márta rossz fénysugárral töri meg. Ez járkal bennem.

Nem emlékszem – mert azt hiszem, nem emlékezhetem –, hogy én szinte tola-kodóan akartam József Attila előtt verset mondani.

De van még egy adat, amely rácáfol az ő fénysugárzására.

Mannheim Károlyt Londonból jövet – náluk ismertem meg személyesen. Munkásságáról – előző olvasmányaim, de híre alapján is – rögtön behatóan tudtunk beszélni. Foglalkoztatta a magyar agrárproletárság helyzete, sokat ültünk egymás mellett, a társaság másfajta társalgása közben is.

A búcsútalálkozáson azonban már távolabb, a szinte ünnepélyesen körberakott székeken. Ő vitte a szót, többször is kimondta ránk azt, hogy a magyar ifjúság bizony különös *jeunesse dorée*.

– *Jeunesse ferrée* – szöttem én később replikául egyik mondatomba. Nagyot nevetett, s az egész együttes is az ő nyomában.

„Sikereink” jó burkai az emlékeinknek. Vágó Márta abban a töredékben, amelyet olvastam, azt írja, hogy Mannheim Károlynak csak az első látogatásánál voltam

jelen. Azt hiszem, az én emlékképem megbízhatóbban konzerválódott a – hiúságomban.

Azután meg – nem, a kiigazításokra sem csábítanak már az ő múltfestései. Mert az sem érint már, miért fordultak ellentétesre egykori okos – mindnyájunknak kedves – barátságának a megnyilvánulásai. Jól írt. A *Magyar Csillag*-ban verset is közöltünk tőle. Több azoknál, akik hegymászóbotnak használják a tollat a maguk kis múzsa-magaslatukra.

1975. július 23.

Flóra belekezdett Vágó Márta könyvébe. Már az első fejezet után: ő nem ilyen József Attilát ismert meg. Nem ilyen „röhincselőt” – de nemcsak Vágó Márta szerencsétlen kifejezései bántják-e vajon elsősorban is az ízlését? De – mint lélektanhoz értő – képtelenségnek tartja (mert különben emlékező zseninek kellene tartania), hogy valaki utcai beszélgetések – és filozófiai viták – apró részleteit a színpadi jelenetek ilyen dramatizálásával tudja hitelesen föleleveníteni annyi év (14!) után. De József Attila jelleme sem ilyen, megszorultságában sem ilyen anyagias, már-már – haszonleső. Azt mondtam neki, amit már egyéb alkalommal is: pótolja (akár valami utóirattal), amit évekkkel ezelőtt Ika számára (síron túli olvasmányul) lejegyzett. Azt máig nem olvastam, ezt sem fogom elolvasni, még ha biztatna is rá, s ezt tudnia kell, mielőtt egy szót is papírra vetne: emlékeink meztelensége kényesebb magántulajdonunk testünk meztelenségénél is.

1975. augusztus 5.

Vágó Márta könyve, egyben látva, végigolvasása után. Új arculatokat, helyzeteket ábrázol megrendítően. Hitelesen (?) is, ha elfogadom Márta – ahogy maga is mondja – rendkívüli emlékezőtehetségét. Flóra szerint „zseniális” – ha még a részletek is úgy estek meg. (Magamra azonban nem ismerek, ahogy már említettem.) Márta szerelme, úgy látszik, őszinte; megható nem egy levele. Ami tévedés, nyilván mástól hallott adat. Egyebek közt: Flóra csak 1937 februárjában (az első szanatóriumi kezelés után?) ismerte meg József Attilát. Biztatás újra: Írja meg a függelékét.

1975. december 27.

Szabó Lőrinc nem irodalmi munkával tartotta el, proletárnívón, önmagát, polgári fokon (nem igénytelen) családját. Mintha énekelni gályára vetették volna. József Attila az akkor úgynevezett szabadúszó életformának volt a rabszolgája: testi-lelki megaláztatja és meggyötörje, végül pedig olyanféle áldozata, mintha dalolni ólom-bányába vetették volna.

Ez volt a választás.

1976. május 15.

Vágó Márta meghalt. Külön megdöbben, hogy rég halottnak hittem. Kiderítendő volna – ha érdekes lenne –, miért is volt rólam írva mindig fölingerült, holott annak idején nagyon is jóbaráti volt köztünk a hang – még a levelezése is? Ő mit volt boldog – félreérteni, utólag?

1976. június 8.

Tegnap Tiboréknál A. Gy. annak záradékául, hogy a balatoni vasútvonal már-már öngyilkosok búcsújáró helye: ő bizonyos, hogy József Attila nem szándékosan kúszott a vagonok közé, hanem tompult éberséggel, a sok csillapító hatása alatt. Ő részletesen kivallatta az akkor odahívott rendőrtisztet. Ez volt a véleménye Dienesnek is, aki Petőfi halálának detektívi kinyomozása után valóságos szakértővé képzelte magát az irodalmi gyászesetekben, készen volt már az adatgyűjtéssel József Attila utolsó óráit illetően is. „De hát – maradjon a legenda” – így Aczél. S a búcsúlevelek? Folyt a hozzászólás. Egyedül Flóra, akinek leglényegesebb véleménye lehetett, hallgatott, figyelte, mi alakult ki. A legenda itt – építő erejű.

1977. február 3.

Mi támasztja föl tapinthatóvá az emlékeket? Mi hozza ki őket napvilágra álomszerű limbusukból? Ha hitelt kapnak. Ha alapot kapnak, olyat, amire rátehetik addig ködként lebegő talpuk.

Komlós Aladár most megjelent könyvéből ez a sor: „egyszer hajnaltájt vetődtünk haza Mártáéktól” varázsszelencét pattant föl a fejemben. Magam is ámulva érzem, hogy árad egyszeriben körém kéklő ég és zöld fa, egy Duna-híd, de még (előbb vattapuhán, de aztán kökeményen) az utcasarok is, ahol azon a hajnalon a vitázhatnék megállított bennünket: őt, Ignotus Pált, József Attilát, engem. Soká beszélünk az akkori Dorottya és Tisza István utca sarkán. Még a hajnali folyó szagára is emlékszem. A szávaikra már kevésbé, a sajátjaimra pedig egyáltalán nem, noha Komlós szerint én vittem a szót „mindkettőnkénél hatásosabban cáfolva Attila újonnan szerzett elveit”. Ezekre az elvekre viszont (az antiszemitizmusról) nagyon is jól emlékszem. József Attila jó néhányszor (legelső s különösmód legutolsó találkozásunkkor is) emlegette (ideillik, hogy „fejtegette”) ezt érintő gondolatait. De ezek lényege sose maga az antiszemitizmus volt, hanem az, hogy milyen legyen a mi magatartásunk (főleg nekünk, fiatal „fajbeli” költőknek) ezzel a jelenséggel szemben. (Erről talán egyszer később – ha lesz még, ami erre is fölfrissíti az agysejtjeimet.) Még egy mondat Komlós megbízható könyvéből: a magyar kritika nyomorúságát elemezve írta le (1970-ben): „Illyést vagy Németh Lászlót nyugodtan bánthatja, aki akarja, mert nincs módjuk jutalmazni és büntetni, de olyan aspiránst és kandidátust nem szült magyar anya, aki egy akadémikusról őszinte bírálatot merne mondani.” Kritikus sincs sok Komlóson kívül, aki ilyen publikálni merne (és tudna) másként, mint nyolcvan éve területenkívüliségi jogának védelme alatt.

1977. március 25.

Ika könyveket visz vissza a könyvtárba, a TIT-be; mellé ülök, s aztán míg bent jár, az utcán nézelődöm.

Oly régen jártam a városban, hogy az Egyetem téren Lőrinc közelét érzem. A budai Vigadó előtt Vágó Mártáét, Komor Andrásét, József Attiláét.

Hogy mikor lépnek ki a kávéházból, jönnek le a Donáti lépcsőn.

1977. december 3–4.

József Attila halálának évfordulója. Negyven éve!

Úgy tudom érzékeltetni az idő múlását, hogy elképzelem, mi volt a távolság 1825, az ifjú Széchenyi föllépte, és 1877, Ady születése közt.

Este a tv-ben Simon Signoret-nek egy régi – rossz – filmje. Öngyilkossággal végződik, ez is.

A *Tükör* megemlékezésül részleteket közöl az újságcikkekből, melyek annak idején József Attila halálát hírül adták és méltatták. Z. rögtön ezt is Babits gyalázására fordítja. Stílusának megfelelően ilyenféle képpel: a mozdony vasöklei tettek véres koszorút a költő tiszta homlokára. Aki Babits vétkéből halt nyomorhalált. (Z. havi jövedelme akkor kb. annyi volt, mint a Baumgarten-díj évi összegének a fele. És a Hatvanyaké, mint az alap százezerszerese. Igaz, H. Bertalan adott is.)

1978. május 5.

Kötetnyi kiigazítást fűzhetnék Németh Lászlónak ehhez a mondatához (a *Tiszatáj* mostani számában): „Illyés Gyula joggal inthette a fiatal írókat, hogy a párválasztást tekintsek komoly dolognak – az ő szerencsés életének legnagyobb szerencséje vagy tán érdeme az ő párválasztása volt.” A mondat második része meleget lövellt a szívembe az igazságával. Így volt; és most bizonyul napról napra: összekerülésünk Flórával olyan szigetre evezett hajótöröttek szerencséje volt, akik sose hagynák el azt az áldott szigetet. Az első fele a mondatnak az irodalmi közvakság. Aki nem fitogtatja állandóan a kapott ütések nyomait, az csakis boldog lehet. Életem a szerencsétlenségek sorozata volt, s én bele is rokkantam volna, ha nem társulunk össze Flórával, hogy kölcsönösen talpon tartjuk egymást. Ő néma természet volna, én meg tán még nála is jobban. Minden kortársamnál többet szenvedtem, már csak azért is, mert a könnyítő panasztól is elütött a – hiúság? Az illemtudás. A művészek világában különben is csak egy méri a szerencsét: sikerült-e a vállalt (vagy a kiszabott) művet megalkotni. Nem művész, aki kereszt-halált nem vállalna (legalább eltökéltség dolgában, de hát ez a döntő), hogy megigazuljon: hogy magához emelje Az, akinek fiául szegődve a világbíró hatalmát hirdette.

1979. április 28.

Flóra szerénysége. A *Kortárs* májusi számában Mátrai László – néhol jó, másutt földolgozatlan – emlékezéseiben egy részlet: „...annál többet láttam az egyetemi órákon Kozmutza Flórát, akit barátaimmal együtt a szépségének joggal kijáró figyelemmel kísértünk négy esztendőn át. Zárkózott lány benyomását keltette, de lehet, csak azért látszott ilyennek, mert – bár évfolyamtársunk volt – a mi társaságunkkal nem állt szóba.”

Flóra épp csak átfutotta ezeket az általam mutatott sorokat: „Nem voltam büszke – mondja –, csak zárkózott. A négy évből csak kettőt jártam Pesten.”

1979.

Szabad választás

Szabó Lőrinc nem irodalmi munkával tartotta el proletárnívón önmagát, polgári fokon családját. Mintha énekelni gályára vetették volna. József Attila az akkor úgynevezett szabadúszó életformának volt a rabszolgája; testi-lelki megalázottja és meggyötörtje; végül pedig olyanféle áldozata, mintha dalolni őt meg ólombányába vetették volna.

Ez volt a választás.

1979. december 14.

Aczél üzenete – József Attila 75. évfordulójára, a bizottságban én is, előadással (vegyek részt): ez az alkalom, hogy... Holnap idetelefonál a válaszáért. Nem. De miért is valójában? Odatolakodni a fénybe? Mert még mindig tele a levegő a mendemondákkal? Összeférhetetlenségi érzés most is. És – az idegenkedés minden *külsőséges* szerepléstől.

1980. január 26.

Tamási Áronné – Ágota – és Csoóri egy erdélyi orvossal, aki majdnem naponta látja Királyt. Jól van, teljesen gyógyultnak tekinthető.

A helyzet viszont egyre romlik. Ők már járásonként tudják sorolni, hol szűnt meg ismét magyar tanítás, hogyan telepítik a románokat a magyar városokba.

És szinte erőszakosan cáfolják az én reménykedésem adatait: képzelgéseit.

Belefáradok.

És csüggedt hangulat bennem még éjszaka is. Kimerültség.

És Hidasné: József Attila ünnepségeiben benne lesz a támadás „ellenünk” is. Az „ellenünk” nemcsak ő és Hidas, hanem mi is, Flóra és én! Ezt is én hárítsam el? Most Hidas halála vigaszra, segítségre jogosítja Ágnest. „Látnunk kell egymást!” – ő fog jönni hozzánk.

1980. január 30.

Nyíregyházáról a művelődési ház vezetőjével egy filmoperatőr s egy fényképész a Váci Mihályról készülő dokumentum emlékfilmre bevezetőt, „minél hosszabbat”. Juhász Mária is velük, szót cserélve ülünk a kamera, illetve hangfelvevő gomb előtt.

Aztán – már pogácsa és pohár előtt – más emlékekről is. Valaki azzal dicsérte Veres Péter előtt Marikát: „királynői” alkat. Péter szava erre: Arcra tán igen, de termetre mégsem. A királynői megjelenés, az csak egyre illik: Flórára.

A 167 centi magasságával is?

No, mert lényéből árad a királynőiség.

1980. március 29.

Reggel Flórával: Mit csináljunk azzal a nem is kicsi koffernyi levelezéssel, melyet Lőrinc ránk bízott – megőrzésre, azaz hozzánk küldött, utasítás nélkül. Épp csak belenéztem – nem olvastam el Erzsike (és Lőrinc?) szerelmes leveleit. Adjuk át a Szabó családnak? Azt Lőrinc is megtehetette volna. Vagy Vékesné (Korzáti) családnak? Lőrinc nekik is odaadhatta volna. Flórával Illés Endrétől együtt kértünk tegnap este tanácsot. De ez nem jogi kérdés!

Aztán: publikálja-e Flóra József Attilától kapott leveleket. Kommentárral? Írja meg ismeretségük történetét? Hogy ő mit válaszolt mindig röviden? (Mert mindig mindenkinek rövid – tartózkodó – levelet írt.) Vágó Márta számomra elriasztó íróiskodása. Egyszer Flóra írt már erről hagyatéknak Ikának. Azt én szándékosan nem olvastam el. Most is azt mondom: írja meg emlékeit úgy, hogy az én szemem elé sose kerül. Vegye elő egyenként a leveleket s a hozzájuk fűzött ismertetésből önként kialakult tán egy egész életrajzrészlet, íróiskodás nélkül, tehát hitelesen, vagyis végül mégis igazi írói munkaként.

1980. április 9.

Reggel fél kilencre a János Kórházba Flórával; Ika vezet. A panaszokra: a szokásos vizsgálat; Noszkay is, Wabrosch is azon a véleményen: be kell feküdnöm legalább két hétre. „Kivizsgálás”, de injekciós kúra is.

Tréfás hang, jókedvűen búcsúzunk.

Itthon Aczél kézírata, amelynek „átnézésére” már tegnap megkért, Flórán át. Világos, jó összefoglalás József Attila pályájáról. Ez lesz az ünnepi beszéd. Néhány nyelvhelyességi javítás és a végére ajánlat: hasonlítsa össze J. A.-t a többi modern költővel, akik a proletárság ügye mellé álltak – Majakovszkij, Wolker, Aragon, Éluard, Nezval, Neruda: azoknak csak parciális teljesítményeik voltak. A szocializmus elméletének is első nagy versbefoglalója J. A. Ez lehetne egyszerre nemzeti büszkeség is és a világirodalom gazdagítása.

Fekvés, fáradtság. Szorongás, mit hoz a kórház.

1980. május 24.

Az újságokban: Várnai Zseni 90 éves. Dicsérő cikkek.

Ki idősebb még nálam, író? Márai, Komlós, Illés Endre. Ki még?

Minél későbbben mész el, annál bizonyosabb az elismerő méltatás. A kerek évfordulókkor. Egy-egy diadalünnep; nem a mű, hanem a puszta lét tartósságának. Halandók kölcsönös vigasztalgatása, könyörületessége.

Testes könyv a Petőfi Irodalmi Múzeumból: József Attila levelezésének fölsorolása. Flóra belekezd végre emlékei leírásába; illetve az előbbi átjavításába. Azt se láttam. Rövid vita, miért ragaszkodom ahhoz, hogy azt sem fogom elolvasni, soha, amit most hozzájegyez. Hogy hátsó gondolatban se legyen tekintettel másra, mint a tényekre. Ezt a hátralépésemet vállalnom kell, még – hiúságként is.

1980. augusztus 6.

A névtelen levelek közt is a gyalázkodás mesterteljesítménye, már Flórát is megcélozta, mérgezett toll nem gyakorlatlan nyílhegyével. Nem igaz, hogy a névtelen levél nem hat. Nincs nap – az öregedés napjai közt –, hogy nem fut át fejemen az öngyilkosság. A haláltól rég a testi szenvedés meg a lelki megaláztatás hátráltat. Elhárítani mégiscsak legjobb a görög tanács, mi magunk lépünk át rajtuk gyorsan. Flóra eltette, híres gyűjteménye számára ezt a levelet is – szerinte bal kézzel írta írásban jártas, szerintem már nem fiatal társasági lény. Nem lenne stílustalan részemről ez után végezni magammal, ezt hagyva nem magyarázatul, hanem pusztán befejezésül.

1981. augusztus 31.

Képtelen voltam József Attilával vitatkozni. „Szavakon nyargalsz!” A kávéházi *box*ban is – prózában is – azt követte (öntudatlanul), amit a versben. Hogy minden a szavaktól függ (ahogy Mallarmé mondta a versbe eszméket nyomorító Degas-nak vagy Renoir-nak?) vagy – ahogy ma mondjuk – a szavakon múlik.

1982. február 16.

Egyenes, sőt föltartott fejjel megyek az „elmúlás poklába, amíg téged tudlak, akárcsak a láthatár-karima szélén” – ezt mondtam Flórának. Annak a diadalomnak

a gőgjében, hogy ővele, a már-már antialkoholistával töltetem kétszer is szódás viszkít a poharamba.

Arra a (már) porszemnyi okra kitört öregségi (rigolyás) dührohamomat követő gyehenna kínos fej- és szemfájásom gyors (egyedüli) csillapítására.

1982. december 1.

A rossz filmekben mozognak így (a rossz forgatókönyvből létre törekvő alakok), ahogy a mai néző az 1936-37-es esztendőkről „képet alkot” magának. Csak egy (részlet) jelenet. Ki akarta Flórát magához ragadni? Én ismertem meg őt *előbb*. József Attila én – utánam. Mintha nem Flóráé lett volna a döntő – ahogy a mai divatszó mondja –, az „elhatározó” szerep. Azzal, hogy természetétől húzódozott minden „szerep” elől. Attilát választotta. Tiszta lény volt egy mocskosító – csak mocskolás-figyelő – komédiában. Mely épp ezért lett – hány részletében – tragédia.

Ahogy G. F. tekintetet nyilazott rám. József Attila egy gyászünnepén! Ítélt! Így teremtve vádat. Rágalmat – „tiszta szívvel”!

(Összeállítás Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1983* című könyvsorozatából)

Flóra 1937 decemberében